

**ОСОБЛИВОСТІ
УКРАЇНСЬКОГО БОГОСЛІВ'Я
У ТВОРІ «ТРЕНОС»
ПРЕОСВЯЩЕНОГО
АРХІЄПІСКОПА МЕЛЕТІЯ
СМОТРИЦЬКОГО**

УДК 271.2-1:271.222(477)

ієромонах
ЯКІВ (Костріков)

У годину трагічних подій українська нація так впевнено демонструє власну адміністративну та політичну незалежність, відстоює свій суверенітет, тим паче наш волелюбний народ не може не піклуватися про те, що лежить в основі кожної незалежної держави – про Церкву. Сама історія України є дуже багатою на різні події та перипетії, але не менш цікавим і складним є шлях Української Церкви. Історія людства демонструє нам, що коли одна країна захоплювала території і народ іншої, то завжди намагалася якнайшвидше позбавити цей народ власної релігії. Тому, напевно, і зараз ми бачимо активне протистояння Російської Церкви, яка усіма зусиллями намагається поглинути українське православ'я. Але росіяни не є у цьому піонерами, за більш як тисячолітню історію існування православної віри на берегах Дніпра, таких спроб чинилося немало. Варто лише згадати те протистояння, яке розпочалося між Католицькою та Православною Церквами на теренах України після Берестейської унії. Конфлікт був настільки грандіозним, що його поодинокі відголоски «докотилися» аж до ХХ століття. Відомо, що премудрий промисел Божий будь-яке зло

У пропонованій статті зроблено спробу проаналізувати та виявити характерні риси ведення богословської полеміки преосвященим архієпископом Мелетієм Смотрицьким, відзначити новизну висловлених ідей та простежити їхній вплив на українське богослів'я. Аналіз зроблений на матеріалі «Трактату про сходження Святого Духа».

Ключові слова: «Тренос», метод, *filioque*, схоластика.

*celibate priest
JACOB (Kostrikov)*

*PECULIARITIES OF UKRAINIAN
THEOLOGY IN THE TREATISE
"TRENOS" BY THE RIGHT
REVEREND ARCHBISHOP
MELETIUS SMOTRYTSKY*

This article attempts to analyze and identify the characteristics of theological controversy made by the right reverend archbishop Meletiy Smotrytsky. The article makes note of the novelty of the expressed ideas and track their impact on Ukrainian theology. The analysis is made on the basis of "The Treatise about the ascent of the Holy Spirit".

Key words: *Trenos*, method, *filioque*, scholasticism.

навертає до добра, так і цей період паралельно з усіма незгодами подарував українському богослів'ю пласт оригінальної полемічної літератури. Якщо в Російській імперії та в Радянському Союзі «монополію» на дослідження богословських питань намагалася утримувати за собою Російська Православна Церква, то якраз українська полемічна література слугує переконливим доказом високого рівня розвитку нашого вітчизняного богослів'я, а сама методика та форма проведення цієї полеміки вказує на високу, справді європейську культуру, притаманну українцям.

Безсумнівно, «Тренос» преосвященного архієпископа Мелетія Смотрицького є неповторною і безцінною пам'яткою української полемічної літератури. Попри те, що твір був написаний більше чотирьохсот років тому, аргументація, використана у ньому, залишається релевантною і сьогодні. Думки та позиції преосвященного архієпископа Мелетія можуть сміливо бути використані сучасними представниками Православної Церкви. Але, незважаючи на всю значущість твору «Тренос» для української культури та богослів'я, залишається відкритим питання про те, чи є богослів'я твору чимось оригінальним, чи навпаки – лише одним із зразків традиційних тогочасних дискусій. Що нового приносить до традицій української апологетики преосвящений архієпископ Мелетій Смотрицький?

Актуальність теми. Сьогодні, в годину трагічних подій та гострих випробувань, які спіткали Україну, суспільство особливо потребує ствердження у власній національній ідеї. Кожному громадянину необхідно відчувати впевненість у тому, що його держава є абсолютно самобутньою, що майже у всіх сферах людської діяльності є українські представники, які створювали щось нове, оригінальне. Тим більше потрібне це українському богослів'ю, яке постійно намагаються сховати під «тінню» російського.

Стан дослідження проблеми. «Тренос» неодноразово ставав об'єктом зацікавленості дослідників. Можна назвати П. К. Яременка [8], В. Г. Короткого [4], які використовують його як одне із джерел при дослідженні життєвого шляху та діяльності його автора, але ці дослідники не приділяють достатньої уваги аналізу самого твору. Як зразок літератури раннього бароко «Тренос» став об'єктом дослідження С. В. Бабич [3]; його місце та значення для західної філософії визначив П. М. Кралюк [5, 6], але необхідно зазначити, що богословський метод «Треносу» не ставав об'єктом системного вивчення, що створює певний простір для пропонованого дослідження.

Мета дослідження – проаналізувати характерні риси ведення полеміки та богословської методики, притаманної преосвя-

щенному Мелетію, визначити оригінальні моменти дискусії, простежити вплив висловлених думок на українське богослів'я. Задля кращої реалізації поставленої мети пропонується розгляд полеміки про сходження Святого Духа.

Предметом дослідження є полеміка з приводу *filioque*, викладена у «Треносі», а **об'єктом** – богословський метод, використаний автором.

«Трактат про сходження Святого Духа» мав просту й чітку мету. Автор спробував розглянути обґрунтованість доктрини *filioque*, сутність якої полягала у вченні про сходження Святого Духа від Сина (а не лише від Отця згідно з православним віросповіданням). Дискусії навколо цієї доктрини, прийнятої Католицькою Церквою в XI столітті, актуалізувалися після Ферраро-Флорентійського собору (1438–1445 рр.) та Берестейської унії (1569). Безумовно, пресвященний Мелетій Смотрицький не був першим українським автором, який звернувся до цієї теми. Критику цієї доктрини зустрічаємо у «Книзі про єдину істинну православну віру» Василя Суразького (Острог, 1588). Завдання, яке ставить перед собою автор «Треносу», полягало у доведенні, що ні Священне Писання, ні Отці Церкви, ні «західні доктори», особливо Фома Аквінський, не підтримували доктрини *filioque* й дотримувалися канонічного тлумачення вчення про сходження Святого Духа. Чітко визначивши мету, М. Смотрицький розглядає чимало супутніх проблем: питання співвідношення божественної сутності та іпостасей, властивостей сутності та іпостасей, можливостей раціонального осмислення Святої Трійці. Спостерігається своєрідне зміщення акцентів із суто теологічної до філософської проблематики. Недаремно М. Смотрицький вводить поняття «метатеологія» [1, с. 157], означуючи ним своєрідну філософізацію теологічного дискурсу. З одного боку, ідеться про традиційний ідеал схоластики, прикладом чого можуть бути твори «В який спосіб Трійця є одним Богом, а не трьома?» Северина Боеція (480–525 рр.), написаний з позиції дослідження відповідних категорій, або «Про таємницю Святої Трійці» Бонавентури, вершину схоластичної філософії. До речі, з твором Бонавентури був знайомий і сам М. Смотрицький. З іншого боку, це – спроба відійти від класичних формулювань, знайти спрощене тлумачення, чітко та доступно викласти важливу проблему. Так, виявляються ренесансні віяння у творі, адже недаремно М. Смотрицький згадує Еразма Роттердамського, із творчістю якого він був прекрасно знайомий [6, с. 71–72].

Доречно порівнювати «Тренос» із тогочасними зразками так званої «другої схоластики» – традиції, яка розвивалася поряд із

гуманізмом та апелювала до релігійного консерватизму. Одним із представників цієї школи був єзуїтський мислитель Франсиско Суарес (1548–1617), один із найвідоміших неосхоластів та коментаторів спадщини Фоми Аквінського. Цікаво, що погляди Суареса були відомі на теренах України, зокрема представлені у творах київського богослова Інокентія Гізеля (1600–1683) [7, с. 38]. Але «Тренос» преосвященного Мелетія Смотрицького не можна назвати суто «схоластичним» твором. На відміну від представників схоластики (як класичної, так і «другої»), преосвященний Мелетій першочергово орієнтувався на власний авторський світ, не уникав суб'єктивного, емоційного, навіть ірраціонального. Достовірний метод схоластики, який акцентував увагу на об'єктивному знанні, не знайшов схвального відгуку в преосвященного Мелетія. Автор «Треносу» намагається вибудувати логічно довершений дискурс філософського знання. Такий метод загалом відповідає парадигмі української філософської думки – прагнення використання популярного жанру, синкретизму різних (часто навіть поєднаних) підходів, акцент на етичних складових філософських запитів. Необхідно зазначити, що твір побудовано як плач Церкви-матері над своїми синами [4, с. 101].

Не менш важливим і цікавим питанням є питання про те, чи мають погляди преосвященного Мелетія Смотрицького абсолютну самостійність та оригінальність. На початку «Треносу» автор згадує понад сотню авторів, до творів яких він звертався. У розділі про сходження Святого Духа можна знайти посилання на декілька десятків джерел. У першу чергу – це твори Отців Церкви: Григорія Назіанзина, Іоана Золотоустого, Діонісія Ареопігита, Василя Великого, Іоана Дамаскіна, Максима Сповідника, Афанасія Великого, Кирила Александрійського та багатьох інших. Згадуються також Фома Аквінський та Еразм Роттердамський. Використовував автор і чимало інших творів (зокрема присвячених церковній історії). «Тренос» вирізняється високими науковими стандартами, поширеними в наукових колах XVII ст.: чіткими посиланнями на джерела, перекладами латиномовних та грекомовних цитат, поділом на відповідні розділи [5, с. 89].

Зауважимо, що спадщину Отців Церкви М. Смотрицький переважно цитує саме за латинськими (а не слов'янськими) перекладами, вдаючись до оригінального грецького тексту лише під час дослідження найважливіших понять. Значну частину в тексті «Треносу» займає латиномовна термінологія. Мелетій Смотрицький вживає без перекладу поняття *essentia* (сутність), *proprietas* (властивість, якість), *causa* (причина), *effectus* (наслідок), *Persona*

(Особа), *Hypostasys* (Іпостась), *existentia* (буття), *substantia* (субстанція), *realatio* (відношення), *natura* (природа), *illatio* (висновок) та чимало інших. Цікаво те, що вживає він і польський термін – *istota*. Поняття *istota* у Смотрицького вживається найчастіше. Ним він позначає і концепт сутності, і буття, і субстанцію [6, с. 73].

Перебуваючи під впливом західноєвропейської філософської та богословської традиції, М. Смотрицький актуалізує проблему сприйняття доктринальної спадщини релігійних авторитетів минулого. Для нього проблема філіюкве виявляється одразу в кількох площинах: в історичній, у суто богословській і в семантичній (логіко-герменевтичній) [2, с. 45]. Автор «Треносу» розумів, що питання сходження Святого Духа від Отця й від Сина повинно вирішуватися не тільки у логічній площині, не з позицій доведення істинності доктрини, а з позиції доступного тлумачення суті. Яскраво цю думку відображають слова автора: «Адже тайни цієї велич, її незрівнянна незрівнянність у єдності й незбагненна незбагненність у різноманітності всякий розум людський перевищує» [1, с. 247]. У цих словах преосвященного Мелетія можна відчути навіть деякий відтінок агностицизму, але не абсолютного, не того, що відкидає можливість пізнання Бога взагалі, а напрямку, який говорить про неможливість раціонального розуміння Бога, пропонуючи натомість досвідний метод – шлях віри. Тому й висновки М. Смотрицького неоднозначні. Чимало Отців Церкви, яких він цитує, формулювали відповідь не зовсім чітко, а тому їхні твори ще необхідно розтлумачити. Складність догмату про Святу Трійцю, на думку апологета, полягає в обмеженості людського мислення, тобто складності знаходження відповідних форм висловлення, адже важко передати реалії вічного божественного буття категоріями земного світу.

Що ж нового для української богословської думки можна віднайти в одній з найголовніших праць преосвященного Мелетія Смотрицького?

Таким чином, преосвященний Мелетій Смотрицький вводить в українську православну традицію елементи аристотелізму. Особливо відчутний цей вплив у розділі «Аналогія», де автор «Треносу» розглядає паралелі між трьома силами душі та особами Святої Трійці. Ця ідея вперше з'являється у трактаті «Про душу» Арістотеля, де в четвертій главі грецький філософ говорить, що душа має сили пізнавати, прагнути (як нижчий прояв бажання – розмножуватись) та відчувати [3, с. 247]. Цю ідею автор «Треносу» використовує для пояснення догмату про Трійцю: «Отже, другою подібністю є душа. Адже людська душа в кожній людині є

однина і множинна. Одна щодо ества, а множинна щодо сил, які в естві відрізняються між собою. А яка між вегетативною, чуттєвою та інтелектуальною душею відмінність, хто цього не знає? Адже кожна з цих сил різна, але душа кожної з них стосується» [1, с. 255]. Саме це порівняння М. Смотрицький вважає не абсолютним, але доречним, застерігаючи далі, що «немає ні на небі, ні на землі того, що б виразило сутність Бога» [1, с. 255].

Необхідно зауважити, що чи не вперше в історії української богословської думки преосвященний Мелетій чітко формулює проблему віри й розуму (у західноєвропейському розумінні): «Тут віра першість має, а не розум» [1, с. 249]. Саме в цьому контексті він робить спробу своєрідного синтезу, який він позначає терміном «метатеологія».

Характерним є те, що автор застосовує метод логічного аналізу, що є досить виразною ознакою схоластики, аналізуючи зовнішнє та внутрішнє розділення божественних властивостей. М. Смотрицький дуже чітко обґрунтовує розділення між особами, не як між речами, а як між особливими способами буття, виокремлюючи внутрішнє розділення (між сутністю та іпостасями) та зовнішнє (між самими іпостасями). Автор «Треноса» звертає увагу на те, що це розділення існує лише в нашому мисленні, адже в дійсності Бог єдиний у Своїх іпостасях.

Насамкінець преосвященний архієпископ Мелетій Смотрицький позитивно оцінює західну богословську традицію, звертаючись, зокрема, до спадщини Фоми Аквінського. Учителі Західної Церкви для нього – це «благословенні доктори», які мають таке ж саме значення для християнства, як і східні. Хоча «Тренос» був написаний у душі традиційного православного богослів'я і безумовно в антикатолицькому душі, але помітна певна різниця між ортодоксальним традиціоналізмом і прагненням автора до істини. Можливо, вже після повернення в 1608 році до Вільно (де навчався з 1594 по 1600 рік) у преосвященного Мелетія Смотрицького почали визрівати ідеї загальної християнської єдності, виявом яких, зокрема, й була спроба певного синтезу [8, с. 97]. Складно говорити про усвідомленість авторської позиції, проте викладені вище ідеї могли стати поштовхом до подальшого прийняття унії.

З наведених вище тез можна зрозуміти, яке значення «Треноса» для українського православного богослів'я. У творі немає оригінальної богословської системи (що можна пояснити особливостями православних суперечок з догматичних питань, вчення про які вже висловлені й усталені), немає оригінальної чіткої логічної структури чи спроби критичної оцінки популярних на той

час наукових поглядів. Але автор робить нову актуальну спробу максимально обґрунтувати правильність позицій Православної Церкви з такого складного питання. Чи не вперше в українському богослів'ї преосвященний Мелетій Смотрицький стверджує перевагу віри над розумом, протиставляючи методам католицьких схоластів шлях досвіду. Характерним є і те, що автор «Треносу» відзначає неспівмірність реалій Божественного буття та використовуваних людьми для його пояснення категорій, вносячи в українську православну традицію елементи здорового агностицизму.

У кожній конфесійній традиції існують певні межі, вийшовши за які, значення цієї традиції одразу втрачається. «Тренос» преосвященного архієпископа Мелетія Смотрицького майстерно балансує на межі такої традиції. Всі спростування полеміст подає в історичному контексті, щоб ширше зобразити аспект порушеної проблеми, що не властиво православній традиції того часу, богослів'я якої було більше абстрактним, пов'язаним з недоступними реаліями божественного буття, аніж із конкретними подіями у матеріальному світі, такий раціоналізм більше притаманний західній думці. А майстерне використання силогізмів та інших прийомів логіки, у свою чергу, підкреслює тяжіння автора до схоластики. Насамкінець треба відзначити, що «Тренос» преосвященного Мелетія Смотрицького являє собою яскравий зразок українського апологетичного богослів'я, який є абсолютно конкурентоспроможним порівняно з католицькою та протестантською традиціями.

1. ТРННОЗ то ієст lament ієдыней s. powszecheney apostolskiej wschodney cerkwie, z obiesnieniem dogmat wiary. Pierwiesz z graeckiego na slowiensi, a teraz z slowienskigo na polski przelozony przez Theophila Orthologa, teyze swietey wschodniej cerkwie syna. – Wilno, 1610. [Переклади В. І. Крєкотня та Р. П. Радишевського].
2. Аристотель. Сочинения [Текст]: в 4-х томах / Аристотель; ред. В. Ф. Асмус; АН СССР, Ин-т Философии. – Т. 1. – Москва: Мысль, 1975. – 550 с.
3. Бабич С. В. Творчість Мелетія Смотрицького в контексті раннього українського бароко. – Львів, 2009. – 84 с.
4. Короткий В. Г. Творческий путь Мелетия Смотрицкого / В. Короткий. – Минск: Наука и техника, 1987. – 192 с.
5. Кралюк П. М. Духовні пошуки Мелетія Смотрицького. – К.: Український центр духовної культури, 2002. – 345 с.
6. Кралюк П. М., Щепанський В. В., Якубович М. М. «Тренос» Мелетія Смотрицького в дискурсі західної філософської думки / П. М. Кралюк, В. В. Щепанський, М. М. Якубович. – Острого: Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2012. – 220 с.
7. Стратій Я. М. Інтерпретація проблеми сутності душі та її здатностей у «Трактаті про душу» Інокентія Гізеля // Інокентій Гізель: вибрані твори у трьох томах. – Київ-Львів: Свічадо, 2011. – Т. 3. – С. 31–51.
8. Яременко П. К. Мелетій Смотрицький. Життя і творчість / П. К. Яременко. – К.: Наукова думка, 1986. – 160 с.